

Maarten Luther, portret door Lucas Cranach de Oudere (1546)

Voorwoord

Dit luisterboek bestaat uit twee delen, gelijkelijk verdeeld over vier cd's. Cd 1 gaat over de kerkhervormer Maarten Luther (1483-1546). Deze eerste cd beschrijft zijn levensloop, zijn religieuze standpunten en hoe Luther muziek toepaste om zijn geloofsleer te onderwijzen en te verbreiden. Ook wordt beknopt verteld hoe Luther een woordvoerder en icoon van de Reformatie werd en hoe daaruit de Lutherse kerk ontstond. Niet te ontkennen valt dat Maarten Luther de wereldgeschiedenis een scherpe wending gaf toen hij, op 31 oktober 1517, de misstanden in de rooms-katholieke kerk aan de orde stelde. Met deze actie, die in de zestiende eeuw niet zonder gevaar voor leven en goed kon worden ondernomen, wist hij de indertijd al werkzame kritische krachten in Europa te mobiliseren. Maarten Luther werd er ongevraagd het heldhaftig middelpunt van. Het bracht hem veel aanzien en enorme veranderingen in zijn persoonlijk leven. Helaas zou hij aan het eind van zijn leven enkele misstappen begaan waarbij hij grenzen verregaand overschreed. Vaak blijft op de achtergrond dat Luther niet alleen hervormer was, maar ook een grote taalbegaafdheid bezat en zeer muzikaal was. Muziek zou zijn leven lang een trooster en trouwe metgezel zijn. Op cd 1 zal daar nader op worden ingegaan.

Cd 2 gaat over Johann Sebastian Bach, die tweehonderd jaar later leefde. Voor hem was Luther van jongs af aan van het grootste belang en dat zou hij ook zijn leven lang blijven. De talloze liefhebbers van de *Matthäus Passion* zijn vaak onbewust vertrouwd met de teksten van Luther, want zijn interpretatie van de Bijbel komen we daar in elk bijbelrecitatief tegen. *Er weinete bitterlich* of *Warum hast du mich verlassen* zijn niet zomaar vertalingen, het zijn vertolkingen zoals alleen Luther die maakte: fysiek, beeldend en muzikaal. Als Bach er tweehonderd jaar later mee aan het werk gaat zijn ze in tekst en concept nog altijd door en door Luthers. In alle kerkmuziek van Bach is Luther constant aanwezig en zonder Luther zou Bach niet de componist zijn geworden zoals we hem nu kennen. Orgelkoraal, passiemuziek of cantate: geen Bach zonder Luther.

Cd 3 en 4 bevatten opnamen van de *Lutherse missen* van Bach, alsmede een Sanctus. De werken worden uitgevoerd door Philippe Herreweghe en een keur aan solisten. Samen geven zij een mooi beeld van de rijpe Bach, die in dezelfde periode werkte aan zijn meesterwerk de *Hohe Messe*. Op internet zijn talloze uitvoeringen van de *Lutherse missen* te vinden. Voor teksten en vertalingen kunt u ook de website van Uitgeverij Rubinstein raadplegen, daar staat gedetailleerde informatie over de *Lutherse missen* die u hoort op cd 3 en 4.

Hoofdstuk 1

KNOTEN IN DER SEELE: LUTHERS JEUGD

Maarten Luther, in het Duits Martin Luther, werd in 1483 in Eisleben (Thüringen) geboren. Dat we veel over zijn jeugd weten komt doordat hij daar in zijn *Tischreden* vaak over vertelde. Deze tafelredes vonden plaats in een ontspannen sfeer, met bier en eten in overvloed. Ze werden aandachtig gevolgd door de aanhangers van Luther, die alles opschreven wat hij zei. Op zijn jeugd terugkijkend schetste Luther een gekleurd beeld van zichzelf dat flink aan zijn beeldvorming heeft bijgedragen, maar historisch gezien niet altijd klopt. Zo vertelde hij dat zijn vader een arme boer was. In werkelijkheid was zijn vader een mijnwerker die goed 'boerde', een zekere welstand kon opbouwen en uitgroeide tot een ondernemer met eigen smelterijen. Zoon Maarten moest het nog verder brengen. Hij werd naar goede scholen gestuurd en mocht op vaders kosten naar de universiteit om daar een titel met maatschappelijk aanzien te verwerven, zoals bijvoorbeeld jurist.

Ook vertelde Luther vaak dat hij een zware jeugd had met veel slaag en dat zijn ouders hem daarmee het klooster in dreven. Nu was slaag in die tijd heel gebruikelijk. Dat Luther er zoveel nadruk op legde is opvallend en over zijn keus voor het klooster geeft hij elders een heel andere verklaring. Zijn zware jeugd leidde er, naar eigen zeggen, toe dat muziek zijn enige troost was. Hij zou er 'Knoten in der Seele' aan overgehouden hebben. Zijn geloof werd beheerst door angst. Angst voor Christus, die hij als een wrede rechter zag, en daardoor angst voor de hellestraf.

In 1501 ging Luther studeren aan de gerenommeerde Universiteit van Erfurt. Zijn medestudenten beschreven hem als 'musicus et filosofus'. Luther werd er geplaagd

Luthers ouders, portret door Lucas Cranach de Oudere

Luther als monnik, portret door Lucas Cranach de Oudere uit 1520

door depressies en obstipatie, maar zijn studieresultaten waren goed. Na twee jaar was hij magister en mocht hij de bibliotheek in. Daar ontdekte hij de Bijbel, een boek dat hem niet meer los zou laten.

Op de terugreis van een bezoek aan zijn ouders werd Luther getroffen door een zwaar noodweer. Hij smeekte de Heilige Anna hem te sparen met de belofte het klooster in te gaan. Hij kwam heelhuids op de universiteit aan en hield woord: in 1505 trad hij toe tot de orde der Augustijnen, die in Erfurt een klooster hadden waar de bewoners zich richtten op biecht, contemplatie en studeren. Vader Luther was ontstemd en oefende druk uit om zijn zoon op andere gedachten te brengen. Maarten gaf er niet aan toe en bleef in zijn keus volharden.

In het klooster werd hij opnieuw door depressies geplaagd en gaf zich over aan dwangmatig en overdreven biechten. De abt, Johan von Staupitz, sprak hem daarop aan, maar herkende bij Maarten Luther ook de aanleg voor studie en prediking en toen keurvorst Friedrich der Weise in 1508 in Wittenberg een nieuwe universiteit opende, stuurde hij de jonge monnik er heen. Binnen een paar jaar promoveerde Luther. Hij werd professor in de theologie en ging college geven.

Hoofdstuk 2

GEEN LUTHER ZONDER ERASMUS

In de vijftiende eeuw gonsde het in Europa van de kerkelijke vernieuwingsbewegingen. In Konstanz werd Jan Hus als ketter verbrand. In Engeland trok John Wycliffe na zware druk zijn kritiek op de kerk in. In 1498 werd op een plein in Florence de fanatieke boeteprediker Savonerola op de brandstapel gezet. In onze streken ging het allemaal wat gematigder. Mensen als Geert Grote en Thomas a Kempis stonden een devoot en sober leven voor en vertaalden de Bijbel in de landstaal. Ook gebruikten ze het avondmaal 'onder twee gestalten'. In de kerk was het traditie geworden dat bij dit avondmaal alleen de priester van de wijn mocht drinken. Grote en A Kempis grepen terug op de tijd van Jezus en zijn volgelingen en voerden in dat voortaan ook de gelovigen van de wijn mochten drinken.

In deze sfeer van 'ad fontes', terug naar de bronnen, trad Erasmus van Rotterdam naar voren. Hij was een vooraanstaand Bijbelgeleerde die aanhanger was van het humanistische ideaal van de Renaissance. Hij liet de originele Griekse tekst van

Erasmus van Rotterdam, portret door Hans Holbein

De Griekse uitgave van het *Nieuwe Testament* met daarnaast de Vulgaatvertaling door Erasmus uit 1516

het Nieuwe Testament drukken, naast de door de kerk gepropageerde Latijnse Vulgaatvertaling. Hierdoor konden de lezers zien dat in die laatste vertaling veel ongerechtigheden stonden. Deze unieke uitgave kwam al snel op de lijst van door de paus verboden boeken, de *Index Librorum Prohibitorum*. Voor Luther was de originele Griekse tekst het uitgangspunt om bewijs te vinden dat de kerk fout zat met zijn biechtpraktijk en ook op andere theologische gebieden niet zuiver was. Later zou de kerk Erasmus verwijten dat hij munitie voor de Reformatie had aangedragen. Aanvankelijk werd Erasmus door Luther zeer hoog aangeslagen. Dat veranderde nadat Luther zijn stellingen had verkondigd, die later tot de Reformatie zouden uitgroeien. Erasmus vond dit veel te ver gaan en meende dat Luther te agressief bezig was. De verwijdering die hierna tussen beide hervormers ontstond, werd getekend door verbale vijandelijkheden. Zo noemde Erasmus zijn tegenstrever een dronkaard, een gek en een dulle stier, terwijl hij zichzelf vergeleek met een damhert, wat in de symboliek van toen als een bij uitstek edel dier gold.

Zelfportret Albrecht Dürer uit 1500

Hoofdstuk 3

UIT DIEPE NOOD GERED

In 1515 was Luther naast hoogleraar ook toezichthouder op een aantal kloosters. Als professor theologie gaf hij college over de psalmen en *Brief aan de Romeinen* van de apostel Paulus. Daarbij ontdekte hij door ‘close reading’ dat de rechtvaardige God niet leunt op afwijzing en straf, maar op aanvaarding en genade. In deze periode hield Luther zich ook bezig met de Duitse mystiek, van de uit het Rijnland afkomstige mystici Eckehart, Suso en Tauler. In 1516 schreef hij een voorwoord voor een verzameling teksten van deze Rijnlandse mystici. Hun belangrijkste boodschap was het zoeken naar een staat van ‘Gelassenheit’, een moment van leegte en overgave, zonder handelen. Voor Luther, die zich met veel biechten en sober leven wilde bewijzen als een goede gelovige, was dit een manier om onder de zelf opgelegde dwang uit te komen en ruimte te krijgen voor de aanvaarding van een genadige God.

Luther ervoer dit toelaten van genade als een fundamentele verlossing, wat hij verwoordde met: ‘De poorten tot het paradijs gingen open.’ Dit inzicht zou de geboorte van de Reformatie betekenen. Luthers zogenaamde ‘Turmerfahrung’ is niet precies te dateren, maar vond wel in deze periode plaats. De motivatie ervan lag niet in een externe factor, bijvoorbeeld om de rooms-katholieke kerk te vernietigen. Het was persoonlijk: een existentieel geladen zoektocht om zijn angst voor hel en vagevuur te bezweren. Luther was traditioneel ingesteld en wilde in het geheel niet breken met de katholieke kerk. Wel vond hij dat de macht van de priesters over het geweten van de mensen moest verdwijnen. Tot dan toe was dat geweten geheel in handen van de kerk. De wens van Luther dat de mens zijn geweten terugkreeg was een van de fundamentele van de Reformatie en droeg bij tot een eerste aanzet tot de ontwikkeling van een persoonlijke autonomie. Een botsing met de paus was onvermijdelijk.

Hoofdstuk 4

WITTENBERG, WORMS EN DE WARTBURG

In Luthers nieuwe geloof was er geen bemiddelaar meer nodig tussen God en de mens. Door zijn geloof in de genade kreeg hij een rechtstreekse relatie met God. Vanaf toen was het eigen individuele geweten bepalend, met een nadruk op zondebesef. Bemiddelende woorden van priesters, sacramenten, goede werken en de aflatenpraktijk waarmee gelovigen hun zonden konden afkopen, waren niet meer nodig. Met name de aflatenhandel werd door Luther hard aangepakt. Deze praktijk was ontaard in een voor de kerk lucratieve handel, waarbij mensen mochten zondigen op voorwaarde dat ze de kerk een vergoeding betaalden. Het geld ging naar Rome, waar het werd besteed aan de bouw van de Sint-Pietersbasiliek. Deze uitstroom van geld werd door veel Duitse keurvorsten met een scheef oog bekeken, omdat zij een verzwakking van hun economie vreesden. De steun van deze keurvorsten zou Luther al snel nodig hebben.

Passional Christi und Antichristi (Wittenberg, 1521)

Uit een boekje door Luther en Melanchton samengesteld met afbeeldingen van Lucas Cranach, waarin Jezus steeds tegenover de paus wordt gezet. Hier verdrijft Jezus de geldwisselaars uit de tempel en ontvangt de paus het geld van de aflaten.